

СЦЯПАН АЛЕКСАНДРОВІЧ

ПУЦЯВІНЫ РОДНАГА СЛОВА

Міналі вякі, падалі кароны і троны, а кніга—вялікі цуд, створаны розумам і працаю чалавека, самы дарагі яго духоўны скарб,—жыла і хвалявала сэрца, несла асвету і навуку, нястомна змагалася са злом і крыўдаю, як крылаты пасланец міру і дружбы, яднала сэрцы людзей і народаў.

За чатыры з паловаю вякі беларускае друкаванае слова прайшло нялёгка і складаны шлях, перажыло перыяды росквіту і заняпаду, мела светлыя і змрочныя старонкі.

У дні, калі наш народ адзначае 450 год беларускага кнігадруку, трэба крыгадаць працу тых, хто развіваў скарынінскія традыцыі ў пачатку нашага стагоддзя, хто абуджаў увагу да роднага слова, выдаваў першыя кнігі Янкі Купалы і Якуба Коласа...

I

На пераломе XIX і XX стагоддзяў усё часцей і часцей з'яўляюцца ў друку нашы кнігі.

Беларускае вуснае слова пераходзіць у кнігі дзякуючы працы І. Насовіча, Е. Раманава, П. Шэйна, М. Нікіфароўскага, У. Дабравольскага, М. Федароўскага і многіх іншых даследчыкаў. Збор і публікацыя здабыткаў духоўнай культуры беларусаў набываюць у апошняй чвэрці мінулага стагоддзя шырокі размах і навуковы характар. Сабраныя матэрыялы яскрава сведчылі, што беларускі народ, нягледзячы на цяжкія выпрабаванні, захаваў сваю мову, свае звычаі, стварыў багаты і самабытны фальклор.

Але царская цэнзура па-ранейшаму чаго толькі не робіць, каб не пусціць беларускую кнігу ў свет. З гэтай прычыны яна выдаецца пакуль што часцей за мяжамі Расіі: у Жэневе (пераклад брашуры С. А. Падалінскага «Пра багацтва да беднасць», 1881), у Львове («Паданні беларускія» У. Вяртыгі, 1889; пераклад А. Ельскага паэмы А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш», 1892), у Кракаве («Думкі беларускія» У. Вяртыгі, 1889; Ф. Багушэвіча «Дудка беларуская», 1891 і 1896, «Тралялёначка», 1892), у Цілізіце («Дзядзька Антон», 1892), у Познані («Смык беларускі» Ф. Багушэвіча, 1894). Толькі зрэдку праціскаецца кніга на беларускай мове праз царскую цэнзуру: у 1891 годзе ў Маскве выходзіць пераклад апавядання У. Гаршына «Сігнал», а пасля ў Пецярбурзе з'яўляюцца ў друку невялічкія дыдактычныя кнігі А. Ельскага «Сыноч» (1895), «Выбіраймися ў прочкі» (1896), «Слова аб проклятай гарэлцы» (1900). Прарываючыся праз за-

барону, беларуская кніга пачынае выдавацца і ў Беларусі: паэма «Тарас на Парнасе» выходзіць асобнымі выданнямі ў Віцебску і Гродне (1896), пасля зноў у Віцебску (1898), потым ў Магілёве (1900 і 1902).

Яшчэ больш кніг з'яўляецца на пачатку XX стагоддзя. Па-ранейшаму частка кніг выдаецца за мяжою. У Лондане ў 1903 годзе выходзіць тры агітацыйныя брашуры: «Хто праўдзівы прыяцель беднага народу?», «Гутарка аб тым, куды мужыцкія грошы ідуць» (варыянт «Дзядзькі Антона») і «Як зрабіць, каб людзям стала добра на свеце». Дзве кнігі—«Янка-музыкант» Г. Сянкевіча і «Ведзьма» (відаць, Э. Ажэшкі)—выйшлі ў Кракаве (1904) у перакладзе з польскай Янкі Сваяка (паводле сведчання Я. Карскага, пад такім псеўданімам выступаў у друку інжынер Фальскі).

Адначасова беларуская кніга выходзіць у гэты час у Пецяўбурзе («Вязанка» Я. Лучыны, 1903, друкарня К. П. Пянткоўскага¹, «Казкі»², 1904, пераклад з украінскай мовы брашуры Січага «Што такое свабода?», 1906), у Чарнігаве (М. Косіч «На перасяленне» і «Переложение некоторых басен Крылова на белорусское наречие», 1903), у Віцебску («Тарас на Парнасе», 1904). З'явіліся дзве нелегальныя кнігі: «Песні» (1904), у якую ўвайшлі ў асноўным творы Ф. Багушэвіча, і каталіцкі верш-агітка Міншчука «Пазнаў праўду» (1906), накіраваны супроць праваслаўя.

Хоць за чатыры гады (1903—1906) з'явілася адносна шмат беларускіх кніг, адчувалася, што ў іх выданні няма пэўнай сістэмы. Заўважалася, што частка кніг выдаецца з асветніцкімі мэтамі, некаторыяносяць агітацыйны характар, з'яўляюцца і выданні зусім выпадковыя («Пазнаў праўду»). Беларускія кнігі выдаваліся рускімі літарамі і лацінкай, па-ранейшаму дыялектныя рысы вельмі моцна адчуваліся ў правапісе і граматычных нормах.

Як ніколі наспела патрэба аб'яднаць усе разрозненыя сілы і намаганні і накіраваць іх у адно рэчышча, каб пачаць сістэматычнае і планамернае кнігадрукаванне на беларускай мове і даць такую кнігу, якую зразумее беларус з-пад Полацка, Слуцка і Мазыра, з-пад Гродна, Мінска і Магілёва. Інакш кажучы, трэба было не толькі перавыдаць лепшае са спадчыны, надрукаваць вучэбныя кнігі, але і паскорыць працэс адбору і замацавання нарматыўных асноў беларускай літаратурнай мовы.

Гэтая складаная і нялёгкая задача была пад сілу толькі беларускаму перыядычнаму друку і беларускаму выдавецкаму таварыству...

II

Найбольшы ўклад у развіццё беларускага кнігадруку на пачатку XX стагоддзя зрабіла пецяўбургская выдавецкая суполка «Загляне сонца і ў наша аконца». Нягледзячы на цензурныя перашкоды і цяжкае фінансавое становішча, суполка за восем год існавання выпусціла цэлую бібліятэчку беларускіх кніг—каля 40 назваў, агульным тыражом звыш 100 тысяч экзэмпляраў. Таварыства «Загляне сонца і ў наша аконца» перавыдала творы В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча, выпусціла купалаўскія зборнікі «Жалейка» і «Шляхам жыцця», а таксама «Паўлінку» і «Сон на кургане», кнігі Я. Коласа, Ц. Гартнага, З. Бядулі, Цёткі, К. Каганца і іншых беларускіх пісьменнікаў, наладзіла выданне перакладной літаратуры (А. Міцкевіча, А. Чэхава, М. Крапіўніцкага, Э. Ажэшкі і інш.). Суполка выдавала падручнікі, навукова-папулярную літаратуру, драматычныя творы, літаратурны альманах «Маладая Беларусь», паштоўкі з бела-

¹ У пецяўбургскай польскай друкарні К. Л. Пянткоўскага пасля друкаваліся ўсе кнігі суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» і некаторыя—выдавецтва А. Грыневіча.

² «Казкі». Выдаў А. К. Пецяўбург, 1904, 32 стар. (У зборнік увайшлі беларускія народныя казкі «Клімко», «Вайна воўка з сабакаю», «Як дзяцел спагнаў сваю злосць», «Мужык і пан», «Сучкін сын»).

рускімі краявідамі і партрэтамі беларускіх пісьменнікаў, займалася арганізацыяй гандлю беларускімі кнігамі і кнігамі пра Беларусь на іншых мовах.

Выдавецкае таварыства «Загляне сонца і ў наша аконца» было закладзена ў часе першай рускай рэвалюцыі—5 мая 1906 года—у Пецябурзе. Ініцыятарам заснавання суполкі быў прафесар Пецябурскага універсітэта Браніслаў Ігнацівіч Эпімах-Шыпіла. У арганізацыйны склад суполкі ўвайшлі: студэнт Горнага інстытута Вінцук Іванавіч Валейка, настаўнік Уладзіслаў Каётанавіч Калашэўскі, чыноўнік Уладзіслаў Сцяпанавіч Сталыгва, інжынер-тэхнолаг Юры Лявандравіч Іваноўскі і некаторыя іншыя асобы. Таварыства ставіла мэтай «друкаваць і шырыць памеж людзёў ксёнжкі беларускія і ўсё, што датыча Беларусі»¹.

Заснавальнікі суполкі лічыліся «паўнапраўнымі сябрукамі»; супольнікамі маглі быць тыя асобы, якія ўносяць дзесяць рублёў уносу. З мэтай прыцягнення большай колькасці супольнікаў арганізатары таварыства выдалі друкарскім спосабам копію ўмовы і разаслалі яе ўсім, хто прыхільна адносіўся да развіцця кнігадруку на беларускай мове. Да копіі ўмовы прыкладаўся і такі зварот (тэкст прыводзім поўнасьцю, з захаваннем стылю арыгінала):

«Пецябур, 1906 г., кастрычніка 7 дня².

Шаноўны пане!

Усім, хто хоць крышку знаець беларускі народ (а яго блізка васьмі з палавінай мільёнаў), вядома, як патрэбна для яго друкаванае слова ў яго роднай мове.

Жіменя людзей добрай ахвоты, хочучы памагці гэтаму павэдлуг сіл сваіх і можнасці, зрабілі таварыства, каторага ўстаў высылаем пры гэтым.

Мы ў Пецябургу без помачы з краю не многа чаго можам зрабіць. Дзеля гэтага ўдаёмся да Вас, шаноўны пане, ці не былі б Вы ласкавы памогці нам ці працай сваёй, ці грашмі, запісаўшыся ў нас супольнікам. Маём надзею, што прыклад Пецябурга не астанецца без адзыву. Цяпер можна легальна склікаць і злажыць разам шмат параскіданых сіл.

Няхай жа гэтыя слёзы не загінуць для нашага краю.

Беларуская выдаўніцкая суполка «Загляне сонца і ў наша аконца», Пецябур, Васілёў востраў, 4 лінія, 45, кв. 16³.

Высылаючы грошы, да гэтага адрасу прыпісваць:

В. С. Сталыгва»⁴.

Гэты зварот і іншыя захады зрабілі сваю справу: супольніцкія ўносы на 1 студзеня 1908 года складалі ўжо чатырыста пяцьдзсят рублёў (значыцца, налічвалася сорок пяць супольнікаў), уносы сяброў-арганізатараў — дзвесце пяцьдзсят рублёў.

Даволі аператыўна, адразу ж пасля заснавання суполкі, летам 1906 года, пачынаецца праца над рукапісамі беларускіх падручнікаў, якія былі неўзабаве запушчаны ў друк і ў кастрычніку—лістападзе 1906 года выйшлі ў свет. Першай кнігай, якую выдала суполка «Загляне сонца і ў наша аконца», быў «Беларускі лемантар, або Першая навука чытання». Пад № 2 выйшла «Першае чытанне для дзетак беларусаў», складзенае Цёткай. Абедзве кнігі былі надрукаваны латвінкай. Гэта невялічкія брашуркі: першая налічвала ўсяго дваццаць тры старонкі, другая—трыццаць. Неўзабаве гэтыя кнігі выходзяць паўторна, толькі рускімі літарамі («Беларускі лемантар» выдадзены пад № 3, «Першае чытанне» мела № 4). Задума была вельмі слушная і мэтанакіраваная: перш чым пачаць выданне беларускай мастацкай і навукова-папулярнай літаратуры, трэба было

¹ Цэнтральны дзяржаўны архіў літаратуры і мастацтва БССР (ЦДАЛМ БССР), ф. 3, спр. 93, арк. 1.

² Ліст Цёткі да В. Эпімаха-Шыпілы, які датуецца 28 чэрвеня 1906 года, наводзіць на думку, што такі зварот разасланы быў некаторым асобам раней.

³ Суполка спачатку размяшчалася на кватэры Б. Эпімаха-Шыпілы.

⁴ ЦДАЛМ БССР, ф. 3, спр. 93.

пазнаёміць грамадскасць з беларускай азбукай і даць прасцейшыя ўзоры пісьма на роднай мове.

У 1906 годзе ўпершыню выходзяць беларускія паштоўкі (у рэкламных аб'явах таго часу яны называюцца «пісулькамі»). Гэта былі беларускія пейзажы, партрэты беларускіх пісьменнікаў, тыпы беларускіх сялян. Выдадзена было спачатку дзесяць паштовак: «Шчарсуны ўлетку», «Шчарсуны ўзімку», «Францішак Багушэвіч (М. Бурачок) — пясняр беларускі», «Вінцук Марцінкевіч — пясняр беларускі», «Мужыкі з-пад Слуцка», «Парабковая дворная хата», «Дудар беларускі», «Янка Лучына (Іван Неслухоўскі) — пясняр беларускі», «Вясковая баба з Трыбужкоў», «Дом Т. Касцюшкі ў Марачоўшчыне».

Праз некалькі год выйшла яшчэ звыш дзесятка: «Мужыкі з-пад Пухавіч», «Торжышча ў Пухавічах», «Дзяўчаты з-пад Слуцка», «Беларускае евангелле XV в.», «Апостал» Скарыны, «Беларуская біблія XVI в.», «Беларускі псалтыр XVII в.», «Арба валамі на Палессі», «Полудзен жанцоў на Палессі», «Селянін з-пад Мінска», «Белавежская пушча» і «Беларускі тып». Паштоўкі выдадзены былі на добрай паперы, адным колерам (у чорным або карычневым адценні), але цана іх без маркі была адносна вялікая — пяць капеек («Беларускі лемантар» і «Першае чытанне» каштавалі па шэсць капеек).

24 лістапада 1906 года ў № 3 «Нашай нівы» з'явілася аб'ява пра кнігі і паштоўкі, выдадзеныя пецябургскай выдавецкай суполкай. Адначасова паведамлялася, што хутка выйдучь «Гутаркі аб небе і зямлі» і «Жалейка» Янука Купалы (дарэчы, гэта першае паведамленне ў беларускім друку пра Янку Купалу і зборнік «Жалейка»). Таварыства пачало не толькі выданне і продаж кніг, якія само выпускала, але наладзіла камісійны гандаль ранейшымі беларускімі выданнямі, а таксама рускімі і польскімі кнігамі пра Беларусь. Таму ў аб'яве адзначалася, што суполка ўзяла на склад і прадае кнігі «Вязанка» Я. Лучыны (1903) і «Казкі» (1904).

Яшчэ праз тыдзень, 2 снежня 1906 года, «Наша ніва» паведамляла пра падрыхтоўку да выдання падпісной серыі «Беларускія песняры». Выданне было разлічана на восем тамоў; павінны былі выйсці «Дудка беларуская», «Смык беларускі» і «Скрыпачка беларуская» Ф. Багушэвіча, дзве першыя быліцы (раздзелы. — С. А.) паэмы А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш» у перакладзе Дуніна-Марцінкевіча, а таксама творы самога Дуніна-Марцінкевіча: «Гапон», «Вечарніцы», «Шчароўскія дажынкi» і «Купала»¹.

1907 і 1908 гады прайшлі ў суполцы пад знакам выдання серыі «Беларускія песняры». Як і абяцалася ва ўмовах падпіскі, кнігі выйшлі ў дарагім і танным пераплёце. «Дудка беларуская» Ф. Багушэвіча, якая адкрывала серыю і лічылася першым падпісным томам, выйшла ў 1907 годзе на добрай паперы і ў прыгожым пераплёце і каштавала 50 капеек (цана звычайнага выдання 25 капеек). Дарагімі і таннымі выйшлі таксама «Пан Тадэвуш» А. Міцкевіча (II том серыі), у наступным годзе «Гапон» Дуніна-Марцінкевіча (III том серыі) і «Смык беларускі» Ф. Багушэвіча (IV том). Усе чатыры тамы падпісной серыі, а таксама дзве кнігі Дуніна-Марцінкевіча, якія з'явіліся пазней, — «Вечарніцы» (том V, 1909), «Шчароўскія дажынкi» і «Купала» (том VI і VII у адной кнізе, 1910), былі надрукаваны лацінкай у пецябургскай друкарні К. Л. Пянткоўскага (Вялікая Пад'ячаўская, 22) даволі значным тыражом — па 4300 экзemplараў кожны том.

За гэты ж час выйшлі яшчэ дзве кнігі: навукова-папулярная брашура «Гутаркі аб небе і зямлі» (1907, пераклад К. Кастравіцкага і С. Шаўлоўскага) і зборнік вершаў Янкі Купалы «Жалейка» — першая арыгінальная мастацкая кніга, выпушчаная суполкай.

Гаворачы пра гісторыю выдання «Жалейкі», трэба спыніцца на некаторых

¹ У серыі «Беларускія песняры» выйшла шэсць кніг: не была выдадзена «Скрыпачка» Ф. Багушэвіча, а «Шчароўскія дажынкi» і «Купала» В. Дуніна-Марцінкевіча аб'яднаны ў адным томе.

новых, дагэтуль невядомых фактах. Купалаўскі зборнік выйшаў у пецяярбургскай выдавецкай суполцы «Загляне сонца і ў наша аконца», але рыхтаваўся да друку мінскім кнігавыдавецкім таварыствам «Мінчук», якое меркавала выдаць «Жалейку» яшчэ ў 1907 годзе. Аб гэтым сведчыць невялічкая пісулька—цікавая дакументальная вестка пра гісторыю выдання першай купалаўскай кнігі:

«Расписка в «Минчук»

Я, нижеподписавшаяся, получила от В. И. Самойло¹ за переписанье на машинке стихотв. Ян. Купала за 10 1/2 листов, счит. по 60 коп. лист—6р. 30 к. и 30 коп. за бумагу—итого 6 р. 60.

1 сентября 1907 г.

С. Свирновская²

г. Минск.

Але суполка «Мінчук» не мела сродкаў, каб фінансаваць выданне, таму падрыхтаваны рукапіс быў перададзены ў Пецяярбург.

Аб'ява ў № 8 «Нашай нівы» за 1908 год дае падставу гаварыць, што «Жалейка» выйшла не летам, як сцвярджаюць некаторыя даследчыкі, а вясною 1908 года, не пазней 11(24) сакавіка. Цікавы і той факт, што купалаўскі зборнік быў выдадзены дарагім і звычайным выданнем («цана на прастай паперы 50 кап., а на лепшай—80 кап.»³). Інакш кажучы, гэта сведчанне высокай ацэнкі творчасці маладога паэта, першая кніга якога ставілася адразу поруч з беларускай класікай—падпісанымі выданнямі В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча.

Пецяярбургская суполка зрабіла вялікую справу, распачаўшы сістэматычнае кнігадрукаванне на беларускай мове. Але не драмала царская цензура ў асобе А. Кемерлінга—старшыні Віленскага часовага камітэта па справах друку, і над таварыствам «Загляне сонца і ў наша аконца» сталі збірацца цёмныя хмары. Абруселы немец, што стаяў на чале Віленскага камітэта і старанна выконваў паліцэйскія функцыі, аказаўся больш «пільным», чым яго сталічнае начальства. 22 верасня 1908 года Кемерлінг паслаў у С.-Пецяярбургскі камітэт па справах друку ліст за № 351, а з ім тры кнігі: купалаўскую «Жалейку», багушэвічаўскія «Дудку» і «Смык» з запытаннем-даносам: «Виленский временный комитет по делам печати имеет честь покорнейше просить С.-Петербургский комитет с возвращением названных брошюр почтить уведомлением, могут ли они быть допущены к обращению»⁴.

Гэта быў сігнал трывогі, і адразу, як кажуць, пайшла пісаць губерня... Чыноўнікі сталічнага камітэта 24, 28 кастрычніка і 4 лістапада 1908 года накіроўваюць на імя пракурора Пецяярбургскай судовай палаты адпаведныя рэляцыі на ўсе тры зборнікі з прапановай прыцягнуць да адказнасці вінаватых у надрукаванні гэтых кніг, на кнігі наляжыць арышт, а супроць аўтараў і «іншых асоб, якія могуць аказацца вінаватымі», узбудзіць судовае праследаванне⁵. Арышт з «Жалейкі» Пецяярбургская судовая палата 10 лістапада 1908 года зняла, а супроць Ф. Багушэвіча, які быў ужо нябожчыкам, рыхтаваўся судовы працэс.

Цензурныя рэпрэсіі адчувальна ўдарылі па справах суполкі, і ў першую чаргу па яе фінансах. Былі канфіскаваны кнігі «Дудка» і «Смык». Са стану рахун-

¹ Уладзімір Іванавіч Самойла—мінскі журналіст, прыцель Я. Купалы, пры яго садзейнічэнні быў надрукаваны першы верш Я. Купалы «Мужык» на старонках газеты «Северо-западный край» 15 мая 1905 года і першая кніга паэта «Жалейка». У фондах музея Я. Купалы захоўваецца фота аўтара «Жалейкі» з такім надпісам: «На довад шчырага шацунку і сардэчнай прыязні найлепшаму і найсправядлівейшаму свайму ўчыцелю, дабрадзею пану Ул. Ів. Самойла ад Янука Купалы. Вільня. 16. XII. 908 г.».

² ЦДАЛМ БССР, ф. 3, воп. 1, спр. 91.

³ «Наша ніва», № 14, 4(17) ліпеня 1908 года.

⁴ ЦДГА Літоўскай ССР, ф. 1240, воп. 1, спр. 53, арк. 52.

⁵ Тэксты адносінаў Пецяярбургскага камітэта па справах друку на кнігі Ф. Багушэвіча апублікаваны ў зборніку «Беларускія пісьменнікі другой паловы XIX стагоддзя» (Мінск, 1956, стар. 318—323), а пра «Жалейку»—у кнізе «Янка Купала» (Мінск, 1952, стар. 255—256).

каў на 1 студзеня 1909 года, складзеных кнігаводам (бухгалтарам.—С. А.) суполкі Антонам Грыневічам, відаць, што выдавецкае таварыства ў 1908 годзе даволі шырока разгарнула сваю дзейнасць. Увесь капітал суполкі на 1 студзеня 1909 года складаў 905 рублёў, выпушчана кніг было на 1074 рублі.

Канфіскацыя «Дудкі» і «Смыка» Багушэвіча выбіла выдавецкую суполку з прызвычаенай каліі працы. Новая ўмова, згодна з якой працягвалася яе дзейнасць (ранейшая ўмова мела сілу толькі да 1 студзеня 1909 г.), складзена была са значным спазненнем, толькі 30 красавіка 1909 года.

Ажывілася дзейнасць суполкі зноў, калі на чале яе часова стаў 18 чэрвеня 1909 года ранейшы «кнігавод» Антон Антонавіч Грыневіч, які і раней укладваў душу ў справу. Нарэшце, было закончана выданне серыі «Беларускія песняры» («Шчароўскія дажынкi» і «Купала» — тамы VI і VII выйшлі адной кнігай), разам з віленскім таварыствам «Наша хата» суполка выдала ў канцы 1909 — пачатку 1910 года¹ падручнік Якуба Коласа «Другое чытанне для дзяцей беларусаў», які даўно ўжо знаходзіўся ў партфелі выдавецтва.

Выдавецкая суполка стараецца адклікнуцца на запатрабаванні беларускай грамадскасці, якая наладжвае так званыя «беларускія вечарынкi», стварае самадзейныя музычна-драматычныя гурткі не толькі ў Вільні, Пецябурзе, Мінску, але і ў Слуцку, Радашковічах, Полацку і іншых гарадах і мястэчках. Ідучы насустрэч гэтым самадзейным калектывам, у 1910 годзе суполка выдала некалькі перакладных драматычных твораў: «Пашыліся ў дурні» М. Крапіўніцкага, «У зімовы вечар» Э. Ажэшкі, «Сватанне» А. Чэхава, а таксама вадэвіль беларускага драматурга К. Каганца «Модны шляхцюк». У наступным годзе былі выдадзены камедыя Далецкіх «Міхалка» і М. Крапіўніцкага «Па рэвізіі». Пасля выдаюцца купалаўская «Паўлінка» і «Хам» Э. Ажэшкі (1912), жарт «Як яны жаніліся» А. Валодзькага (1913), «Мядзведзь» А. Чэхава (1914).

Суполка клапаціцца не толькі пра тэатральны рэпертуар, яна выдае і беларускія песні. У 1909 годзе А. Грыневіч разаслаў такі зварот: «Беларуская выдаўніцкая суполка «Загляне...» удаецца да ўсіх беларусаў і вельмі просіць, каб тыя, што знаюць музыку і могуць запісваць матывы песняў з голасу вясковых людзей, памаглі суполцы сабраць ноты ўсіх беларускіх песняў і выдаць. З прысланых матываў некаторыя суполка пастаралася б перавярнуць на хор, а некаторыя прыпасавіць да спеву з акампанеентам і разам з астаўшыміся выдасць у свет. Усякі, хто прылучыцца да гэтай працы, атрымаець без платы пекнае выданне ўсіх нот беларускіх песняў з вялікім падзякаваннем»².

Як бачым, выдавецтва «Загляне сонца і ў наша аконца» з кожным годам усё шырэй і шырэй разгортвала сваю дзейнасць. Аб гэтым сведчыць і баланс рахункаў на 1 чэрвеня 1910 года:

«Прадана і аддана на камісію	1390 р. 73
Астаецца на 1. VI. 1910	1924 р. 54
Усяго	3315 р. 27
Узялі за праданыя выданні	1172 р. 74» ³ .

З гэтых матэрыялаў відаць, што на новыя выданні было выдаткавана 690 р. 92 кап. Ёсць тут і такая цікавая прыпіска: «Як бачым з прыложаных рахункаў, суполка, нягледзячы на падрыў з прычыны арышту «Дудкі» і «Смыка», скончыла гэтыя 17 месяцаў з чыстым спарам (прыбыткам—С. А.). Калі паўзіраем на рахункі, то пабачым, што найцяжэй ціснуць суполку гандлёвыя расходы: кватэра 200 руб., склад 10 р., патэнт 34 р. 90, рэклама 67, умова, даверанасць 16 р. і далей дробныя гаспадарскія расходы. Як паказала практыка,

¹ На тытульнай старонцы «Другое чытанне» датуецца 1909 годам, на вокладцы—1910 годам, першае паведамленне ў друку аб выхадзе кнігі з'явілася 4(17) лютага 1910 года.

² ЦДАЛМ БССР, ф. 3, воп. 1, спр. 93, арк. 7.

³ Там жа, спр. 92, арк. 21—22.

выданні беларускія купляюцца, значыць, яны патрэбны: таму-та і абарот суполкі расце роўна з лічбай выданняў, што ёсць у прадажы»¹.

Пра рост абароту суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» сведчыць і баланс рахункаў на 15 верасня 1911 года². Лічбы тут гавораць пра многае. Капітал членаў-заснавальнікаў з 1 чэрвеня 1910 года ўзрос на 700 рублёў і склаў суму 1500 рублёў. За справаздачны перыяд (з 1 чэрвеня 1910 года па 15 верасня 1911 года) капітал суполкі павялічыўся на 1925 рублёў 56 капеек і дасягнуў агульнай сумы 5995 рублёў 46 капеек.

З рахункаў відаць, якія былі тыражы паасобных кніг, іх кошт суполцы. За «Шчароўскія дажынкi» В. Дуніна-Марцінкевіча, выдадзеныя тыражом 4300 экзэмпляраў, суполка заплаціла друкарні Пянткоўскага 205 рублёў 80 капеек, за кнігу А. Новіча «У дому лепей» (4000 экз.)—77 рублёў 60 капеек. У 1910—1911 гг. суполка выдала літаграфаваным спосабам вадэвілі: чатыры кнігі выйшлі тыражом па 200 экзэмпляраў («Пашыліся ў дурні» Крапіўніцкага, «У зімовы вечар» Ажэшкі, «Модны шляхцюк» Каганца і «Сватанне» Чэхава), дзве—па 400 экзэмпляраў («Міхалка» Далецкіх і «Па рэвізіі» Крапіўніцкага). Гэтыя шэсць кніг каштавалі 264 рублі 27 капеек.

23 лістапада 1910 года вырашыўся лёс багушэвічаўскіх зборнікаў «Дудка беларуская» і «Смык беларускі». Пецябургская судовая палата, нарэшце, зняла двухгадовы арышт, але, як сведчаць рахункі, гэтая «літасць» царскага суда каштавала выдавецкай суполцы ажно дзве сотні рублёў, якія пайшлі «на падмазку» дзяржаўнай машыны ці падкуп уплывовага чыноўніка.

Цікавай старонкай у гісторыі суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» была спроба стварэння літаратурна-грамадскага часопіса. У канцы 1911 года на старонках «Нашай нівы» з'яўляецца вестка пра альманах «Маладая Беларусь», а неўзабаве выходзіць першы сшытак гэтага выдання. У прадмове складальнікі «Маладой Беларусі» пісалі: «Усё больш і больш знаходзіцца між прабудзіўшыміся беларусамі такіх думак і твораў, якім для розных прычын няма месца ў сучасных выданнях беларускіх, і шмат знаходзіцца такіх людзей, каторых сучасныя выдання беларускія не здавальняюць зусім... Такім выданнем мы бы з ахвотаю віталі мясячнік ці адным словам часопіс. Але сягоння мы можам пачаць толькі ад зборніка, хрысцім яго «Маладая Беларусь».

Падборам матэрыялу (артыкулы, мастацкія творы, рэцэнзіі), фарматам і аб'ёмам (159+7 старонак аб'яў) зборнік «Маладая Беларусь» быў, па сутнасці, часопісам. Аб'яўляючы падпіску на гэтае перыядычнае выданне, рэдакцыя паведамляла, што зборнік будзе мець у далейшым тры раздзелы: грамадскі, дзе будуць разглядацца «неадложныя для беларускага грамадзянства справы»; навуковы («навучнае пазнанне Беларусі»); «прыгожага пісьменства і штукі». Адзначалася таксама, што «быць супрацоўнікамі абяцалі нашы беларускія песняры і публіцысты, а такжа вядомыя вучоныя».

Розныя прычыны не дазволілі зборніку «Маладая Беларусь» стаць перыядычным часопісам (выйшла ўсяго тры сшыткі: два ў 1912 і адзін ў 1913 годзе). Аднак гэтыя зборнікі пакінулі выразны след у гісторыі беларускай літаратуры: тут упершыню друкаваліся драматычная паэма Я. Купалы «Сон на кургане», некаторыя апавяданні вершам Я. Коласа, апавяданні «Асеннія лісты», «Лішняя» і «Зялёнка» Цёткі, «Абразкі» З. Бядулі, «Амерыканец» А. Новіча, многія вершы Ц. Гартнага, Ф. Чарнышэвіча, А. Гурло, К. Буйлы, Я. Журбы, А. Петрашкевіча. Адначасова «Маладая Беларусь» яскрава пасведчыла, што беларуская грамадскасць мае дастаткова творчых сіл, каб выдаваць часопіс...

У далейшым суполка выпусціла «Сон на кургане» асобным выданнем (1912), выдала купалаўскі зборнік «Шляхам жыцця» (1913), пазнаёміла чыта-

¹ ЦДАЛМ БССР, ф. 3, воп. 1, спр. 93, арк. 7.

² «Маладая Беларусь», серыя I, сшытак I, Пецябург, 1912, стар. 153—155.

чоў з вершамі Ц. Гартнага, з прозай З. Бядулі. Апошняя кнігай суполкі было паўторнае выданне багушэвічаўскай «Дудкі» (1914). Першая сусветная вайна спыніла выдавецкую дзейнасць суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца»

III

Ніхто з даследчыкаў не звярнуў дастатковай увагі на тую акалічнасць, што ў Пецярбурзе побач з суполкай «Загляне сонца і ў наша аконца» існавала і другое выдавецтва—Аптона Грыневіча. Звычайна кнігавыдавецкая дзейнасць А. Грыневіча разглядаецца толькі ў рамках таварыства «Загляне сонца», членам якога ён адзін час быў. На самай справе складальнік «Беларускіх песень» заснаваў у Пецярбурзе на свае сродкі прыватнае выдавецтва, якое выдала 10 кніг (агульны тыраж іх склаў 28.200 экзemplяраў).

Былы кнігавод-бухгалтар, а пасля часовы старшыня суполкі «адкалоўся» вясною 1910 года.

Выдавецкія справы ў Грыневіча спачатку ішлі, відаць, не вельмі паспяхова. У лісце за 8 кастрычніка 1910 года ў рэдакцыю «Нашай нівы» А. Грыневіч выказвае свае трывогі і крыўды, гаворыць пра свае планы: «Трэба прайсці дужа камяністую дарогу, поўную завалаў і перашкод. Але як там далей будзець, я не ведаю, ведаю толькі адно, што буду энергічна даставаць грошы... Я ж стараюся аб граматыцы і, пакуль правільны больш-менш не ўстанаўлю, не буду ні аб чым больш думаць—гэта кніжка дужа патрэбна»¹.

У 1910 годзе выходзяць у выдавецтве А. Грыневіча яшчэ дзве кнігі: «Адвечная песня» і «Гуслі» Янкі Купалы. Для прыватнага выдаўца, які толькі разгортваў сваю дзейнасць, тры кнігі ў год—не так ужо і мала! У лісце А. Грыневіча за 8 кастрычніка 1910 года ёсць такія цікавыя звесткі: «Ніслаг у мяне (падкрэслена мною,—С. А.) позніцца больш чым на 2 1/2 нядзелі дзеля таго, што хацеў вокладку з рысункам. Зрабіў два рысункі і абодва збракаваў; каб не страціць больш часу, пусціў так, без рысунка і агледзеўся, як бачу, будзець дужа добра». Сапраўды, вокладка купалаўскага «Гуслі» зроблена вельмі ўмела і з густам.

Захаваўся рахунак друкарні Пянткоўскага, з якога відаць дакладныя даты выхаду купалаўскіх кніг: «Адвечная песня»—12 верасня 1910 года, «Гуслі»—13 кастрычніка 1910 года; «Беларускія песні»—15 красавіка 1910 года.

З гэтага рахунку мы таксама даведваемся, што «Адвечная песня» і «Гуслі» выйшлі тыражом не па 2500 экзemplяраў, як гэта адзначана ва ўсіх бібліяграфічных даведках, а па 2600 экзemplяраў (2500 экзemplяраў на звычайнай паперы + 100 на вяленевай).

Праз год, сабраўшыся з духам (вылажыць за адзін год 514 рублёў было адчувальна для кішэні калежскага сакратара), А. Грыневіч выдае другі томik «Беларускіх песень з нотамі» (рахунак датуецца 30 чэрвеня 1912 года).

Частка тыражу кніг, выдадзеных А. Грыневічам, трапляе на продаж у Вільню, але ў рэдакцыі «Нашай нівы» не спяшаліся расплаціцца з прыватным выдаўцом. Пачалася на доўгі час цяганіна, якая папсавала многа крыві А. Грыневічу. 12 лістапада 1913 года ён піша віленскім дзеячам: «Прайшлі ўжо дзве пары, калі вы маглі вярнуць мне грошы² за камісовыя кніжкі... Ці вы думаеце, што я такі добры, што дапамінацца свайго не стану, ці што я такі дурны, што мяне можна ўгаварыць чакаць без канца... Мне грошы патрэбны да зарэзу, бо, не сплаціўшы доўг друкарні адной, я ўлез у доўг у другой, дзе друкую 6 кніжак!..»³. Праз тры месяцы, 11 лютага 1914 года, А. Грыневіч зноў напамінае

¹ ЦДАЛМ БССР, ф. 3, воп. I, спр. 50, арк. 126—127.

² Рэдакцыя была вінавата А. Грыневічу за купалаўскія кнігі і «Беларускія песні» 257 рублёў, але не расплачвалася, бо згодна з умовай ад 2 жніўня 1913 года «Беларускае выдавецкае таварыства ў Вільні» прыняло на сябе актыў і пасіў кніжнага гандлю «Нашай нівы».

³ ЦДАЛМ, Ф. 3, воп. 1, спр. 38, арк. 46—47.

пра доўг і выказвае свае крыўды: «У бытнасць Вашу ў Пецяўбурзе гаварылі мы аб выдавецтвах **прыватных, так называю сваё выдавецтва**, і прынамсі вы высказалі зусім правільны пагляд, што прыватнаму выдавецтву можна толькі радавацца і нават памагаць субсідыямі. Гаворачы гэта, хачу верыць, што я, **прыватны выдавец** (падкрэслена ў адным і другім выпадку мною.—С. А.), не за субсідзіраваных грошы, а на свае кроўныя бачу... мець тыя правы за камісійныя кніжкі, каторых пазбавіла мяне «Н. ніва»¹.

Аднак для А. Грыневіча справа выдання і распаўсюджвання беларускай кнігі была вышэй за асабістыя крыўды. Роўна праз два тыдні пасля ліста, у якім выказаны нараканні ў адрас віленскіх беларускіх дзеячаў, ён 25 лютага 1914 года пасылае ў Вільню тры скрынкі з кнігамі. Сярод іх—першы і другі том «Беларускіх песень з нотаў», купалаўская «Адвечная песня», а таксама тыя шэсць кніжак, пра якія была гаворка ў лісце за 12 лістапада 1913 года: «Тоўстае палена», «Прапаў чалавек» і «Нёманаў дар» Якуба Коласа, «Апавяданні» Ул. Галубка, «Аб чым шапацелі лісця» Таўруса і «Праклёнашы» Л. Гвазда. Усе гэтыя кнігі друкаваліся не ў Пянткоўскага, а ў друкарні А. Э. Колінса (яскравае пацвярджэнне слоў: «не сплаціўшы доўг друкарні адной, я ўлез у доўг у другой...»).

Вайна закінула А. Грыневіча на станцыю Балагое, у нейкае ваеннае інтэнданцкае ўпраўленне. Але афіцэр рускай арміі, які займаўся адпраўкай фуражу на фронт, не забывае пра свае кніжныя справы. Усе яго намаганні і ў ваенны час скіраваны на тое, каб шырыўся і мацнеў беларускі нацыянальны рух. У часе наведання Пецяўбурга А. Грыневіч рассылае кнігі свайго выдання (яны захоўваліся ў яго на пецяўбургскай кватэры: 5 лінія, дом 66, кватэра 147), вядзе перапіску з Беларускім выдавецкім таварыствам у Вільні (ліст 28 студзеня 1915 г.).

Каб дапоўніць партрэт Антона Грыневіча²—чалавека, усім сэрцам і душою адданага развіццю беларускай нацыянальнай культуры, трэба прывесці два цікавыя дакументы, якія добра характарызуюць шырокі дыяпазон яго творчых інтарэсаў.

Першы дакумент—ліст А. Грыневіча, адрасаваны ў Вільню:

«Музыка п. С. Казура ўжо з месяц сядзіць у мяне на кватэры і стараецца службы. Чалавек ён добры як лепшага не трэба, беларус шчыры, ужо крышку прылажыў працы да бел[арускай] музыкі і маець ахвоту і далей працаваць. Паведаўшы ў Пецяўбурзе, што ўстроіцца як належыць досыць трудна, прасіў (напісаць) запытаць знаёмых у Вільні, ці не маглі б там уладкаваць у катэдру за глаўнага арганістага. Ён якраз спецыяліст, бо скончыў кансерваторыю ў Варшаве... Каб удалося яго прыстроіць, ён вельмі прыдаўся б як загадчык бел[арускага] хору і як кампазітар беларускі...

Прашу адпісаць канечне і прытым не адкладаючы больш 2 днёў, бо гэта вельмі важная справа, чалавек нам патрэбны... А. Грыневіч. 17. X. 1912»³.

Другі дакумент з'явіўся роўна праз пяць год, калі Вялікі Кастрычнік адчыніў шырокія прасторы для развіцця беларускай культуры. Антон Грыневіч складае план культурна-асветніцкай і выдавецкай дзейнасці на бліжэйшы час.

Вось асноўныя пункты гэтых запісаў (усюды захоўваецца стыль арыгінала):

«1. У Пецяўбурзе даведацца ад Пшыбароўскага (дзе служыць яго дачка) або ад дачкі фамілію жонкі Казуры, каб ад радзіны даведацца, дзе сам Казура.

2. Напісаць да Драздовіча, каб сабіраўся да працы ў Камісар(ыяце) і перакладу расейскіх падручнікаў.

3. Выісаць В. Паціеўскага для навучання друку нот у Юргейсона.

4. Перагаварыць з Ул. Дамброўскім аб друкарні.

¹ ЦДАЛМ, ф. 3, воп. 1, спр. 38, арк. 61—62.

² Цікавыя звесткі пра жыццё і дзейнасць А. Грыневіча маюцца ў нарысе А. Ліса «Песня прасілася ў свет» («Полымя», 1966, № 2).

³ ЦДАЛМ БССР, ф. 3, воп. 1, спр. 38, арк. 61—62.

5. Прасіць Тарашкевіча за рэдактара беларус(кага) слоўніка.
6. Прасіць актора Клячкоўскага за арганізатара тэатра.
7. Зайсці да Янчука аб абработцы песень белар(ускіх).
8. Сабраць касцюмы. Запытаць Шыпілу і Краўчука.
10. Арганізаваць кружок перакладчыкаў і камісію выд. слоўніка.
11. Камісіі школьнай (сабраць усё, што зроблена ў Вільні).
12. Арганізаваць бібліятэку. Знайсці чалавека — спецыяліста, сабірацеля кніжак.
13. Аб шрыфце друкарскім.
15. Курсы тэатр. сцэны.
16. Харавыя курсы.
17. Курсы маляўніцтва (прыгожага штукарства).
18. Сабірац(еля) музейных рэдкасцяў.
19. Аб'явіць праз газету і абвестку ў тэатры аб зносе кніжак усялякіх да бібліятэкі. Да арганізацыі прасіць п. Шыпілу»¹.

IV

Адначасова са сталічным Пецяўбургам другім цэнтрам выдання беларускай кнігі стала Вільня.

Праўда, пэўныя захады ў гэтым напрамку былі зроблены і ў Мінску. На прыкладу пецяўбургскай суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» 1 снежня 1906 года закладаецца выдавецкае таварыства «Мінчук», якое, як сведчыць умова, было арганізавана «для выдання і распаўсюджвання кніг і газет, карысных і даступных беларускаму насельніцтву».

З прыходна-расходных кніг таварыства «Мінчук» відаць, што ў канцы 1906—пачатку 1907 года было сабрана членскіх і паявых узносаў 120 рублёў, з якіх было выдаткавана на выданне апавядання Э. Ажэшкі «Гедылі» (сумесна з выдавецтвам «Наша ніва») 50 рублёў, у красавіку 1907 года паслана «на падтрымку» «Нашай ніве» 40 рублёў. Астатнія грошы пайшлі на перадрук на машыныцы купалаўскай «Жалейкі», якая рыхтавалася да выдання таварыствам «Мінчук», і на іншыя гаспадарчыя выдаткі. На гэтым дзейнасць мінскага кніжнага таварыства спынілася².

Крыху пазней, у 1915 годзе, у Мінску было створапа таварыства «Вясёлка», якое выдала толькі невялічкую кнігу «Беларускія жарты» — зборнік народных гумарыстычных апавяданняў і бытавых анекдотаў.

Сістэматычнае выданне беларускіх кніг у Вільні пачала газета «Наша ніва». Трэба думаць, што ніякай асобнай выдавецкай суполкі пры газеце не існавала. Брашуры, календары і зборнікі, выдадзеныя «Нашай нівай», былі своеасаблівым дадаткам да газеты, перадрукам ці асобнымі адбіткамі газетных матэрыялаў.

Першыя выданні «Нашай нівы» — «Зямельная справа ў Новай Зеландыі» («Пэралажыў з украінскай мовы А. Б.» 15 стар., 1907), «Гедылі» Э. Ажэшкі (1907), «Казка аб вадзе» Бела́мі³ («Пэралажыў на беларускую мову А. В.» 19 стар., 1907), «Гутаркі аб гаспадарцы» Семпалоўскага («З польскае мовы ператлумачыў на беларускую Антось Асіна (А. Карніцкі)», 16 стар., 1909), «Беларусы і іх нацыянальнае адраджэнне» Д. Дарашэ́нкі (1909) — выйшлі з друкарні Марціна Кухты, дзе друкавалася «Наша ніва», і былі толькі асобнымі адбіткамі газетных артыкулаў.

¹ ЦДАЛМ БССР, ф. 3, воп. 1, спр. 49.

² Умова членаў таварыства «Мінчук» мела сілу да 1 студзеня 1910 г. 30 снежня 1909 г. зроблены ў натарыуса такі запіс: «Настоящий договор с общего согласия оставлен в силе вплоть до заключения нового».

³ Бела́мі Эдуа́рд (1850—1898) — амерыканскі пісьменнік і грамадскі дзеяч, аўтар сацыяльна-утопічных раманаў «Праз сто гадоў» і «Роўнасць», у якіх паказаны будучыня і жыццё на аснове роўнасці; «Казка аб вадзе» — 23-ці раздзел з рамана «Роўнасць».

Не былі, па сутнасці, новымі выданнямі і «Зборнікі «Нашай нівы» (выйшлі ўсяго №№ 1 і 2 у 1912 годзе, рускімі літарамі і лацінкай). Гэта паасобныя творы Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, К. Буйлы, Ул. Галубка, А. Гаруна, З. Бядулі, Ядвігіна Ш., Ф. Чарнышэвіча, А. Гурло, К. Лейкі, Я. Журбы, Старога Уласа і іншых аўтараў, якія друкаваліся на старонках газеты ў папярэднія гады.

Больш арыгінальнымі і папулярнымі выданнямі «Нашай нівы» былі «Беларускія календары» на 1910, 1911, 1912 і 1913 гады. Выдаваліся яны невялікімі кнігамі ад 86 да 120 старонак, тыражом ад 4000 да 8000 экзэмпляраў, рускімі літарамі і лацінкай. Адрасоўваліся календары беларускаму селяніну і складаліся з такіх раздзелаў: агульныя звесткі, важнейшыя кірмашы на Беларусі, статыстычны і юрыдычны раздзелы, парады для гаспадароў (тут друкаваліся такія матэрыялы: «Работа ў полі вясной», «Лубін», «Садок каля хаты», «Школка і прышчэпкі» і інш.), бацькам і маткам (як трэба даглядаць дзяцей). Быў у календары раздзел «З роднай нівы», дзе друкаваліся мастацкія творы беларускіх пісьменнікаў; складальнікі пырока выкарыстоўвалі народныя прыкметы, беларускія жарты, прыпеўкі. Двойчы на мясцовых сельскагаспадарчых выстаўках «Беларускі календар» атрымліваў срэбны медаль, высока ацэньвалі яго рускі, украінскі і польскі друк. Прафесар А. Пагодзін пісаў: «Нашым выдаўцам календароў для народу варта было б звярнуць увагу на штогоднія календары, якія выпускае «Наша ніва». Гэтыя календары праводзяць сапраўдную культурную работу. Апрача агульных календарных звестак, яны даюць шмат звестак, карысных у сялянскім побыце»¹.

У выданні «Нашай нівы» ў 1911—1912 гг. выйшла некалькі адносна больш аб'ёмістых кніг: зборнік Я. Коласа (Т. Гушчы) «Апавяданні» (62 стар.), Ядвігіна Ш. «Бярозка» (32 стар.), «Беларускія казкі» (32 стар.), апавяданні рускага пісьменніка А. Амфітэатрава «Хілібертава пакута» (32 стар.), а таксама навукова-папулярны нарыс Маліноўскага «Як багацеюць чэшскія сяляне» (пераклад з польскай, 48 стар.). Але ўсе гэтыя кнігі друкаваліся чамусьці не ў Марціна Кухты, а ў віленскай друкарні «Прамень», і—самае галоўнае!—выдаваліся яны коштам нейкай невядомай асобы, якая схавалася пад ініцыяламі Т. Г. (на кнігах адзначана: «Выданне «Нашай нівы», коштам Т. Г.»).

Такая абмежаваная кнігавыдавецкая дзейнасць «Нашай нівы» не магла задаволіць беларускую грамадскасць. Узнімаецца пытанне аб стварэнні асобнага выдавецтва, не звязанага з газетай.

15 снежня 1908 года віленскі натарыус А. Ільяшэнка зацвердзіў умову беларускага выдавецкага таварыства «Наша хата». У склад новай віленскай суполкі ўвайшлі В. Бонч-Асмалоўскі, А. Уласаў, Б. Даніловіч, І. Луцкевіч, І. Манькоўскі і К. Цэтэрман. Галоўная кантора таварыства «Наша хата» знаходзілася ў Вільні: Георгіеўскі праспект, 4, кв. 10, пры бібліятэцы «Знанне». «Таварыства ўстанаўліваецца для таго, каб друкаваць і шырыць памеж людзёў кнігі, брашуры, сцэнныя лісты і ўсялякія выданні (газеты і г. д.) у беларускай мове, а таксама працы аб беларушчыне ў другіх мовах»².

9 лютага 1909 года на першым арганізацыйным сходзе членаў-заснавальнікаў выдавецтва «Наша хата» Барыс Львовіч Даніловіч і Іосіф Віктаравіч Манькоўскі былі абраны загадваць справамі таварыства. На гэтым жа сходзе было вырашана неадкладна пачаць падрыхтоўку да выдання буквара і хрэстаматыі-чытанкі³. Даведаўшыся, што складзеная Я. Коласам кніга «Другое чытанне» даўно ляжыць у суполцы «Загляне сонца і ў наша аконца», І. Манькоўскі 10 сакавіка 1909 года піша ліст у пецябургскае таварыства: «Просім выслаць нам хутка гэту чытанку, дзеля таго, што мы ўжо пачалі прыгатаўлівацца да выдання

¹ «Биржевые ведомости», 1912, № 12736.

² «Наша ніва», № 4, 22 студзеня 1909 г.

³ ЦДАЛМ БССР, ф. 3, воп. 1, спр. 88.

гэтай вельмі важнай кніжкі». Пасля, як вядома, «Другое чытанне» выйшла ў свет як сумеснае выданне суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» і віленскага таварыства «Наша хата». З іншых матэрыялаў (расходнай кнігі, копіі лістоў ва ўкраінскія выданні) відаць, што таварыства сур'ёзна рыхтавалася да выдання беларускіх падручнікаў.

Пра віленскае кніжнае таварыства «Наша хата» даведаліся чытачы праз беларускі друк. Адразу пайшлі лісты, грошы, прапановы. Першым адгукнуўся вядомы ўкраінскі вучоны Іларыён Свянціцкі, які ўважліва і з вялікай прыхільнасцю сачыў за развіццём беларускага друку.

Перасылаючы 10 рублёў паявога ўзносу, Гальяш Леўчык пісаў з Варшавы 11(24) лютага 1909 года: «І я ад другіх не хачу адставаць і нароўні з усімі прылучаюся да вас, браты! Прыміце і мяне пад страху «Нашай хаты», пад страху роднай зямліцы, дзеля светлага адраджэння Беларусі, дзеля яе прасонку і свабоды народу! Пасылаю 10 руб. «udziła» — задатак прышлых лет і прашу выдаць мне на гэта на памятку квіток. Не гневайцеся, што я, па мыслі § 7 устава, назволю запытацца: ці 10 рублёў не задорага за ўдзел? Не вельмі хто 10 руб. можа здабыць. Для бяднейшых людцаў 5 руб. лягчэй здабыць. Жычу ўсялякага добра!»¹.

Паступалі і прапановы. Юзэф Ціхінскі (паштовая станцыя Крычаў, маёнтак Прусін) пісаў 21 студзеня 1909 года: «Хацеў бы і я да гэтага муру дабавіць і маю цаглінку. Пасылаю Вам 10 руб. і прашу шчыра ўпісаць і мяне ў лічбу сяброў-коў-супольнікаў той суполкі, за што стары ваш слуга будзе Вам ад душы спа-сібаваць. Юзэф Ціхінскі.

Р. С. Цяпер ці не быў бы стасоўны час што-небудзь зрабіць добрага з маім слоўнікам беларускім? Прыслаў бы я ў Вільню хоць усю літарачку «А», няхай бы перагледзелі, абгледзелі так, як трэба ўсё, а можа, дай бы бог, і пачалі друкаваць»².

Аднак і «Наша хата» зрабіла не так многа: калі не лічыць «Другога чытання» Я. Коласа, дык віленскае таварыства выдала ўсяго 6 кніг агульным тыражом 15 тысяч экзэмпляраў. Трэба адзначыць адну вельмі істотную асаблівасць: з шасці кніг тры былі адрасаваны беларускім дзецям і мелі нават ілюстрацыі. Гэта апавяданні М. Канапіцкай «Дым» (1909), М. Горкага «Архіп і Лявонка» (1910) і С. Віткевіча «Дзядзька Голад» (1911). Усе тры кнігі пераклала на беларускую мову нехта Зязюля, і выдадзены яны коштам той самай загадкавай Т. Г. Адносна Т. Г. у кнізе М. Горкага «Архіп і Лявонка» ёсць адна цікавая акалічнасць — на тытульнай старонцы значыцца: «З расейскае мовы пераклала на беларускую Т. Г.», а на вокладцы надрукавана: «З расейскага пералажыла Зязюля». Або мы маем памылку друку, або трэба думаць, загадкавая Т. Г. і не-вядомая перакладчыца Зязюля — гэта адна і тая ж асоба.

Апрача выдавецтваў «Наша ніва» і «Наша хата», у Вільні існавала яшчэ таварыства «Палачанін». Калі яно было заснавана, хто ў яго ўваходзіў, на вялікі жаль, асталася невядомым. Дзіўна, што ніякіх звестак пра гэтую віленскую суполку не трапіла ў «Нашу ніву». Выдавецтва «Палачанін» выпусціла ў Марціна Кухты дзве кнігі: зборнік гумарыстычных вершаў Альберта Паўловіча «Снапок» (1910) і паэму Тараса Шаўчэнкі «Кацерына» («Пераклаў з украінскай мовы Ф. Чарнышэвіч, пад рэдакцыяй Я. Купалы», 1911).

Былі ў Вільні спробы стварэння і іншых выдавецкіх суполак. Захаваўся чарнавы экзэмпляр умовы таварыства «Беларус» (без указання даты).

Назва таварыства «Беларус» наводзіць на думку аб тым, што гэта, відаць, аднайменная беларуская газета, якая пачала выходзіць у Вільні 13 студзеня 1913 года, рабіла захады да стварэння свайго асобнага выдавецтва.

Значнае ажыўленне кнігавыдавецкай дзейнасці назіраецца ў Вільні пасля таго, як 1 ліпеня 1913 года было створана «Беларускае выдавецкае таварыства».

¹ ЦДАЛІМ БССР, ф. 3, воп. 1, спр. 90.

² Там жа.

Роўна праз месяц, 2 жніўня 1913 года, «Беларускае выдавецкае таварыства» адкупіла ў «Нашай нівы» ўсе беларускія кнігі, якія меліся на складзе, за 2116 рублёў 73 капейкі (кнігі былі ацэнены ў 3527 рублёў 88 капеек, але новае таварыства купіла іх з 40% скідкай). Адначасова «Беларускае выдавецкае таварыства» купіла за 883 рублі 27 капеек усе нераспрададзеныя экзэмпляры «Беларускага календара» за папярэднія гады і матэрыялы да календара на 1914 год.

«Беларускае выдавецкае таварыства ў Вільні» (такая была афіцыйная назва суполкі) распачала выпуск кніг у канцы 1913 года, і ўжо ў 1914 годзе выйшла ў свет 12 кніг тыражом 40 тысяч экзэмпляраў! Такой колькасці беларускіх кніг, як па назвах, так і па тыражу, яшчэ не выдавалася ні адзін год. Важна адзначыць, што большасць выданняў—гэта аб'ёмістыя кнігі: «Родныя з'явы» Якуба Коласа (239 стар.), «Рунь» М. Гарэцкага (136), «Васількі» Ядвігіна Ш. (120), «Апавяданні і легенды вершам розных аўтараў» (95), «Беларускі календар на 1914 год»—асобнае выданне рускімі літарамі і лацінкай (па 120), «Курганная кветка» К. Буйлы (88) і г. д.

Не без удзелу «Выдавецкага таварыства» выходзіць у красавіку 1914 года «Велікодная пісанка»—віленскі варыянт «Маладой Беларусі», літаратурны зборнік, задуманы як перыядычнае выданне. У гэтым зборніку з'явіліся артыкулы Л. Гмырака «Беларускае нацыянальнае адраджэнне» і М. Гарэцкага «Развагі і думкі», якія занялі большую палову часопіса, а таксама мастацкія творы Я. Купалы, Я. Коласа, З. Бядулі і К. Лейкі.

З вялікай усхваляванасцю і запалам М. Гарэцкі заклікаў да тэматычнага і жанравага ўзбагачэння беларускай літаратуры. Звяртаючыся да беларускіх літаратараў, ён пісаў: «Смялей гаварыце новае слова народу беларускаму!.. Смялей і выразней кажыце новую дарогу. Смялей і выразней цвярдзіце і гаварыце, да чаго вы кіруецеся і куды ведзяць народ. І да паэтаў сваіх звярнуся: і ты, дзядзька Янка, і ты, дзядзька Якуб, і вы, усе другія «парнасікі» нашы,—смялей і выразней гаварыце сваё новае слова...»¹ Далей аўтар ставіць перад маладой беларускай літаратурай задачу стварыць беларускі раман: «Хоць бы з сучаснага жыцця раман? Аб тым, як трухлеець старое і патроху ў муках расцець маладое? А можа б якую гістарычную повесць, драму? Прозы, прозы, добрай мастацкай прозы беларускай дайце нам! Каб на стала ў нас каля тоўстай кніжкі вершаў «Шляхам жыцця» ляжала б не цянейшая кніжка прыгожай прозы. Мне скажучь: «Беларус любіць песні—і вот у літаратуры вершы», а я скажу: «Беларус маець дзіўныя ладныя казкі—дайце прозу»².

Віленскае таварыства меркавала не толькі выдаваць літаратурны часопіс, але планавала друкаваць падручнікі для навучання ў пачатковай школе (беларускую граматыку, геаграфію, арыфметыку, слоўнікі), папулярныя кнігі па аграрналі. Аднак здзейсніць гэтыя планы, на вялікі жаль, таварыству не давялося. Пачалася вайна, Вільня неўзабаве стала прыфрантавым горадам. Таварыства выдала ў 1915 годзе апавяданне С. Бірылы «Стражнік» і «Беларускі календар на 1916 год» і вымушана было спыніць сваю дзейнасць.

V.

Усе пецяярбургскія і віленскія выдавецтвы не толькі выдавалі кнігі, але займаліся іх продажам.

У 1909 годзе беларускую кнігу можна было купіць у кнігарнях Масквы, Мінска, Беластока, Ліды, Ваўкавыска, Слоніма, Брэста і, вядома, у Пецяярбурзе і Вільні.

Неўзабаве паміж пецяярбургскімі і віленскімі выдавецтвамі ўзнікаецца пытанне аб стварэнні асобнай кнігагандлёвай фірмы³. Аднак яна не была створана, тым не менш гандаль шырыўся. Аб гэтым сведчыць той факт, што ў 1913

¹ «Велікодная пісанка», Вільня, 1914, стар. 40—41.

² Там жа, стар. 53.

³ ЦДАЛІМ БССР, ф. 3, воп. 1, спр. 50, арк. 128.

годзе беларуская кніга з'явілася на паліцах ужо многіх іншых кнігарняў Варшавы, Коўна, Гродні, Магілёва, Глыбокага, Вілейкі, Дзісны, Полацка, Горы-Горак, у сельскіх крамах Даўгінава, Докшыц, Празарокаў, Вялікай Бераставіцы. А беларускія календары, апрача гэтых кнігарняў, прадаваліся яшчэ ў Кіеве, Віцебску, Навагрудку, Бабруйску, Пінску, Баранавічах, Радашковічах, Лагойску, Лепелі, Чашніках, Германовічах, а ў Еўі каляндар прадаваўся нават у... аптэцы.

Пра вялікую папулярнасць беларускай кнігі сведчаць шматлікія лісты, якія захаваліся ў архівах выдавецкіх таварыстваў і ў рэдакцыях. Многія лісты напісаны нязграбнымі вялікімі літарамі: рука сялян, якія цягнуліся да кнігі, была больш прызвычаена да плуга ці касы, чым да пяра.

Вось некаторыя лісты. Кнігі Ф. Багушэвіча «Дудку» і «Смык» просяць прыслаць сяляне П. Яновіч (в. Мангелі з-пад Ваўкавыска), А. Алекса (Жырмаўская воласць), Ул. Колас (в. Міснікі з-пад Міёраў), В. Лычкоўскі (в. Ракуцёўшчына, ст. Краснае), В. Дамашэвіч (Баранавічы), Ліхтаровіч (ст. Рудня Рыга-Арлоўскай чыгункі), І. Лабунь (в. Кідзеранцы, п. ст. Яшуны), І. Доўнар (Негарэлае) і многія-многія іншыя.

Асабліва многа заказаў было на кнігі Янкі Купалы і Якуба Коласа. Іх выпісвалі не толькі беларускія чытачы, заказы прыслалі Л. Каратынскі з-пад Варшавы, Н. Сабалеўскі з Ковенскай губ., А. Аляхновіч са ст. Новакняжацкай Данскай вобл., А. Галкоўскі з Пулаваў Люблінскай губ., В. Жвіровіч з г. Новы Мюльграбен Ліфляндскай губ., А. Беніцэвіч з Келецкай губ., І. Савіч і П. Буднік з Варшавы, К. Рамановіч і Н. Бываеўскі з Масквы, В. Адамовіч з Коўна, А. Люціцкі з Новарасійска, С. Міхайлоўскі з Карасубазара Таўрычаскай губ., З. Борка з в. Усць-Куць Іркуцкай губ., М. Зайцаў з в. Міларадавічы Чарнігаўскай губ., С. Русава з Кіева, Радавы 115-га Вяземскага палка М. Чахоўскі піша з Рыгі: «На прилагаемые в марках 50 коп. прошу выслать мне книжку «Гусляр» Янки Купалы и, если что-либо издается или будет издаваться, Якуба Коласа».

А побач з гэтым лістом невялічкая піскулька Янкі Купалы.

«У кантору

Будзьце ласкавы выслать на Акопы і на маё імя «Нашу ніву» рускімі і польскімі літарамі. Вышліце такжа прастай бандзероляй на мой рахунак «Жалейку», «Гусляра» і «Адв. песню» па аднаму экзэмпляру.

Ів. Луцэвіч»

На адвароце напісана: «Исп. 24.VIII.1911, № 27»¹.

Асаблівую цікавасць да беларускай кнігі праяўляюць навуковыя і культурна-асветныя ўстановы Кіева, Львова, Адэсы, Харкава. Беларуская кніга трапляе ў Галіцыю, Чэхію, Бельгію, Амерыку. Чытачы звяртаюцца з просьбай выслать не толькі беларускія кнігі і календары, шмат заказаў было на беларускія п'есы, песні з нотамі. Усё часцей з'яўляюцца лісты ад вясковых настаўнікаў такога зместу: «Школа беларуская, як і ўкраінская, мае адзін недахоп—у школе адсутнічае родная мова, а гэта адбіваецца на развіцці вучняў. Лічачы асновай асноў пачатковай школы родную нацыянальную мову, я вырашыў выпісаць для вучняў некалькі беларускіх кніг» (Лёзна, настаўнік Г. Маляр).

На гэтым закончым агляд развіцця беларускага кнігадрукавання і кнігагандлю ў дакастрычніцкі час. За кароткі перыяд з друку выйшла каля 250 тысяч экзэмпляраў беларускіх кніг (штогод у сярэднім выдавалася 25 тысяч экзэмпляраў).

У просценькім убранні, тоненькая і несамавітая на выгляд, пайшла беларуская кніга ў шырокі свет, панесла людзям святло асветы і праўду пра долю народу, які ўзняўся на барацьбу за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне і патрабаваў права «людзмі звацца».

¹ ЦДАЛМ БССР, ф. 3, воп. 1, спр. 47, арк. 52.